

Rettspsykiatri på agendaen

Gjennom opplysningsprosjektet på 1700- og 1800-tallet utviklet naturvitenskapene og humanvitenskapene seg med stormskritt. I Norge ble den nye vitenskapen psykiatri tatt inn i norsk straffelov. Straffeloven av 1902 som vi bruker i dag slår fast i § 44 at en som er psykotisk og utilregnelig, ikke kan straffes. Behring Breivik er blitt diagnostisert med paranoid schizofreni og har blitt dømt både utilregnelig og tilregnelig av to forskjellige team med psykologer. I lys av rettsaken mot Anders Behring Breivik etter 22. juli har rettspsykiatrien som fagfelt kommet på agendaen. Mange stiller spørsmål ved dette fagfeltets pålitelighet og dens status innenfor norsk rettsvesen. Er det tid for et skifte innenfor norsk strafferett? Jeg skal her ta for meg rettspsykiatriens rolle i et historisk-filosofisk lys og diskutere dens utfordringer i dag.

Som følge av opplysningstiden har vitenskapen fått en større og større rolle i verden etter middelalderen. Der man tidligere fant alle svar hos religioner er det i dag mer relevant og lete etter de naturvitenskapelige svarene. Søkelyset blir ikke bare satt på naturvitenskapene, men også på oss selv, humanvitenskapen. Thomas Aquinas tanker om å utforske Guds skaperverk og på den måten å bringe Aristoteles på banen igjen på 1200-tallet ¹ og senere paradigmeskiftet da Copernicus introduserte det heliosentriske verdensbildet viste vei for dagen naturvitenskap. Særlig vesten har blitt sekularisert og gått over til et samfunn som opphøyer opplysningstidens idealer med vitenskap og filosofi. På noen måter kan man nesten se på naturvitenskapen som en ny religion da det er denne som har fått i oppgave å gi alle svarene slik religionen hadde tidligere. Mange vil si at dagens naturvitenskap reduserer mennesket fra å være en skapning skapt i Guds bilde til å bli et dyr blant andre dyr jamfør Darwins evolusjonsteori. Gjennom sosiologi og genetikk skal man kunne forklare den menneskelige naturen og årsakene bak den på en vitenskapelig måte. Det finnes selvsagt mange motstandere til slike tanker, noen drevet av troen på en gud og andre av ønsket om å beholde plasseringen som en skapning som skiller seg fra dyrene. Mennesket er ikke bare biologi og det er derfor vi ikke bare har behov for naturvitenskapene, men også humanvitenskapene som for eksempel psykologi og psykiatri.²

1 Svare:156

2 Rørvik m.fl:93

Ifølge store medisinske leksikon er rettspsykiatri læren om psykiske lidelser eller tilstander som kan gi rett til særegen strafferettslig eller sivilrettslig behandling ifølge straffeloven og sivilretten. Ved slike spørsmål henvender rettslige instanser, påtalemyndigheter eller domstoler seg til psykiatrisk sakkyndige. Psykiatrien oppsto i de store sinnssykeasylene rundt omkring i Europa i kjølvannet av opplysningsprosjektet, og ble en ny empirisk vitenskap. Her studerte de første psykiaterne sine pasienter og prøvde å avdekke menneskesinnet.³ Denne vitenskapen trakk skarpe skiller mellom den som var herre over seg selv og den som ikke var det. Med denne skarpe todelingen kom bl.a. den italienske psykiateren Cesare Lombroso fram til konklusjonen om at nesten ingen forbrytere er herre over seg selv og dermed ikke burde kunne bli straffet.

Om mennesket har fri vilje har blitt diskutert i uminnelige tider. Kristendommen slår fast at etter syndefallet gav Gud mennesket fri vilje og vi er derfor ansvarlige for våre egne handlinger, men at vi også er belastet med arvesynden og har derfor tendenser til å ønske å gjør gale handlinger. I dag finnes det mange forskjellige synspunkt på om mennesket har fri vilje, fra fatalismens skjebnetro og determinismens årsakbestemmelser til tanken om at alt er forutbestemt, eller at mennesket har all mulighet til å forme eget liv.

Den franske filosofen Jean Paul Sartre mente at mennesket er dømt til å være fritt. I Sartres filosofi er ikke friheten noe et menneske kan velge, men noe det har, det er en gitt tilstand, noe som faktisk er. Mennesket er fritt fordi vi har mulighet til å gå fra den situasjonen vi er i, det som faktisk er, og over til en mulighet. Muligheten til å realisere det som er mulig er med å gjør oss til mennesker og det er denne karakteristikken som gir oss friheten. Denne friheten kan man på en måte si er «påtvungen» fordi vi ikke har muligheten til å si den fra oss. Selv et menneske som velger å leve som i ufrihet har tatt valget selv og har muligheten til å gjøre om på dette.⁴ Gjennom denne friheten har mennesket selv mulighet til å vurdere hva de selv mener er etisk riktige valg. En som derimot ikke er herre over seg selv vil ikke ha denne friheten. Sartre snakker her om menneskenaturen og man må på denne måten si at en med en psykotisk lidelse er en anomali og ikke passer inn i dette mønsteret. En som ikke er herre over seg selv vil heller ikke ha fri vilje og har dermed ikke denne muligheten til å ta etisk riktige valg.

3 Skålevåg «Tilregneligheten har en historie».

4 Olsvik:147-149

En konklusjon lik den Cesare Lombroso kom med om at så å si ingen forbrytere er herre over seg selv, er uten fri vilje, og dermed ikke kan straffes passer dårlig inn i rettssystemet. Dette apparatet kan ikke jobbe med filosofiske begrep som «fri vilje», og det er her begrepet «tilregnelighet» kommer inn i bildet selv om det er vanskelig å forene to så ulike disipliner som juss og psykologi. Juss er regelfyllt og skal ikke dømme moralsk, men etter likhet for loven, mens psykologi og psykiatri mer enn noe er ute etter å forstå enkeltindividet. I dag er ikke straffen i seg selv bare individualpreventivt og allmennpreventivt. Det er ikke bare forbryteren som skal avskrekkes, hjelpes eller straffes alt etter som, men også allmennheten som skal tas hånd om og beskyttes mot farlige mennesker, uavhengig om de er herre over seg selv eller ikke.

Problemet med å blande inn et rettslig begrep som tilregnelighet er at menneskesinnet blir forventet å være svart hvitt. Enten er man tilregnelig eller så er man utilregnelig. Dette fører til at mange setter spørsmålstegn ved rettspsykiatrien som vitenskap når to forskjellige psykologteam kan komme med to vidt forskjellige konklusjoner om samme menneske. I Behring Breiviks tilfelle konkluderte det første teamet, bestående av Torgeir Husby og Synne Sørheim, med at han var uten tvil var utilregnelig, mens det andre teamet, Agnar Aspaas og Terje Tørrisen, konkluderte med at han var tilregnelig. At sakkyndige kan komme fram til så forskjellige konklusjoner vil i mange øyne tale mot påliteligheten av denne vitenskapen, noen vil kanskje til og med kalle den en pseudovitenskap.

Psykiatrien faller nok svært lett inn under det Karl Raimond Popper kaller et demarkasjonsproblem – vitenskapen klarer ikke å lage snevre nok hypoteser til å kunne gi et eksakt svar. I sitt essay «Vitenskap: antagelser og gjendrivelser» kritiserer han bl.a. Freuds psykoanalyse og Adlers «individualpsykologi» fordi disse teoriene er så vide at de alltid kan verifiseres. Popper mener at en hypotese aldri kan verifiseres. Den kan derimot falsifiseres. Det er dette man alltid skal være ute etter, å falsifisere en teori. Gjennom falsifikasjon utsettes hypotesen for risiko. Jo større risiko en hypotese kan utsettes for, jo bedre er den. Popper setter ikke spørsmålstegn ved psykiatrien som vitenskap, hadde han gjort det ville han ha avvist den på lik linje med annen pseudovitenskap, men han setter spørsmålstegn ved dens eksakthet.

Psykiatrien blir også utsatt for et induksjonsproblem. Vitenskapen i dag har ført mennesket fra å være en skapning skapt i Guds bilde til å bli svært biologisk. Dette vil igjen tilsi at mennesket burde kunne undersøkes som et biologisk vesen. Her kommer induksjonsproblemet på banen. Selv om man kan undersøke menneskesinnet empirisk vil man aldri kunne undersøke hver og en.

Popper har en stor gruppe som er enige i hans tanker om vitenskap, men også en mengde kritikere. Et aspekt ved kritikken er: et av kriteriene for at Popper skal kunne godta noe som vitenskap må verden være enkelt ordnet og konsis. Innenfor for eksempel humanvitenskapene er det sjelden slik. Hjernen og menneskesinnet er enda steder som er lite utforsket og forståelsen er bare bitvis enda. Innenfor psykiatrien er det ikke heller nødvendigvis hypoteser og hjernens spilleregler som er det viktigste, men forståelsen av mennesket og dets sinn. Mennesket i dag er et individ og skiller seg dermed fra hverandre. Å ha en hypotese om at når noe konkret skjer vil «alle» reagere likt vil ikke være så mye verdt med mindre alle mennesker er like. Skulle man finne slike allmenne lover ville man måtte jobbe med ørsmå fraksjoner av hva som faktisk var grunnen til at et menneske handlet slik det handlet.

Rettspsykiatrien i dag har en svært sentral rolle når det kommer til avgjørelse av skyldspørsmålet i en rettssak. Ifølge straffeloven av 1902 § 44 første og andre ledd: «Den som på handlingstiden var psykotisk eller bevisstløs straffes ikke. Det samme gjelder den som på handlingstiden var psykisk utviklingshemmet i høy grad.»⁵ I norsk rett er denne paragrafen ufravikelig, derfor vil spørsmålet om noen kan straffes eller ikke være opp til psykiaterne og ikke dommerne. At en som har en psykose eller lignende ikke kan straffes, kalles «det medisinske prinsipp». Norge er ett av få land som følger dette prinsippet heller enn «det psykologiske prinsipp» som sier at gjerningsmannen ikke kan straffes dersom gjerningen er forårsaket eller resultatet av en psykotisk lidelse.⁶ Norge er i dag et av de landene i verden med flest forbrytere som er blitt dømt utilregnelige.⁷ Å gå over til det psykologiske prinsipp vil derimot også ha en hake da retten må begi seg inn på et territorium som er svært vanskelig å kartlegge; hvorvidt en handling er forårsaket av en psykotisk tilstand. Dette har en større risiko i seg til å gå utover avgjørelsen om den tiltalte kan straffes eller ikke og gjøre denne til mer gjettverk. Det er også en vanlig oppfatning at en psykotisk lidelse rammer hele personligheten og at straffen da ikke vil gjøre noe større inntrykk på personen.

I lys av rettsaken mot Behring Breivik har man tatt opp igjen debatten om rettspsykiatriens rolle i det norske rettssamfunnet. I Aftenpostens «En nødvendig debatt om rettspsykiatrien» stilles spørsmålet om rettspsykiatriens rolle bør reduseres gjennom en lovendring hvor § 44 enten endres eller oppheves. Denne endringen ville føre til et paradigmeskifte (à la Thomas

5 <http://www.lovdata.no/all/tl-19020522-010-005.html#47>

6 Dagbladet: «Utilregnelig i Norge – tilregnelig i Sverige»

7 Lindgren «Gal manns verk»

Kuhn, en av Poppers argeste motstandere) innenfor norsk juss. For rettspsykiaterne ville dette bety å gå fra en svært dominerende og avgjørende rolle i slike rettsaker som den som pågår nå, til en rådgivende rolle, hvor dommeren til slutt ville avgjøre om tiltalte var tilregnelig eller ikke. Muligheten ved et slikt skifte ville også være å kunne dømme mennesker til psykiatrisk hjelp som en straff som må sones, heller enn muligheten som ligger nå hvor den tiltalte kan ta opp igjen spørsmålet om tilregnelighet hvert år.

At spørsmålet om Behring Breiviks tilregnelighet ble tatt opp for andre gang etter at det første teamet med psykologer hadde erklært ham som utilregnelig er også et tankekors. Ville det samme ha skjedd dersom de hadde erklært ham tilregnelig? De høyeste protestene mot den første avgjørelsen kom fra mennesker uten sakkyndighet. Etter en hendelse som den 22. juli er det lett å la seg styre av ønsket om hevn. Folk ønsker å kunne klandre en frisk mann, ikke en som er syk. De samme tendensene gjaldt for eksempel under landssvikoppgjøret etter 2. verdenskrig. Likevel var det nok lurt å la andre psykologer også se på Behring Breivik bl.a. fordi Torgeir Husby og Synne Sørheim kom fra det samme faglige miljøet noe som taler mot konklusjonens reliabilitet.

De to teamene har også angrepet Behring Breivik med forskjellig fokus. Huseby og Sørheim så ikke på Behring Breivik som en høyrefanatisk terrorist. Gjennom observasjoner av ham fant de hans «antijihadistiske logikk så underlig og mørk at den framsto som sykelig i seg selv.»⁸ Det andre teamet fokuserte mer på ideologien hans og lot den få større vekt. I denne rettssaken er det viktig å skille mellom ønsket om å straffe hans ideologi som lett kan beskrives som forvrengt, og retten til å straffe ham for hans handlinger. Å straffe ham for hans meninger går ikke i vårt samfunn som fronter ytringsfriheten med stor bravur. I rettstaten skal ikke politiske meninger bli kriminalisert. I verket sitt *On Liberty* grunngir John Stuart Mill ytringsfriheten som verdifull, nødvendig og nytteetisk.⁹ Det er lett å avskrive Behring Breiviks politiske ideologi som et unntakstilfelle, men som sagt, i denne rettssaken er det viktig å skille mellom hevn, redsel og juss.

Straff i seg selv skal ikke, som Erik Vinje påpeker i sin tekst, være «offerterapi», den skal virke preventivt og beskyttende på samfunnet. Reaksjonene mot at Behring Breivik ble erklært utilregnelig av det første teamet sier kanskje noe om hvordan samfunnet stiller seg til psykiske lidelser? Såkalte usynlige sykdommer og lidelser får generelt mindre medfølelse enn

⁸ Lindgren: «Gal manns verk»

⁹ Rørvik m.fl.:340

det som kan sees. Et eksempel er sykdommen Multiple Skleroses som angriper nervenetverket i ryggspyrene og dermed kommunikasjonen mellom kroppen og hjernen. Det finnes mange forskjellige former for dette viruset og ulike mennesker reagerer ulikt på det. Det vanlige er at balansesenteret i hjernen blir angrepet – man mister balansen og bruken av beina. Andre symptomer kan være å miste kontakten med språksenteret. Men med dette viruset kommer det i mange tilfeller også en personlighetsendring. Dette er kanskje det verste aspektet med sykdommen, men også det som det blir snakket minst om og som er minst akseptert. Det ligger i bunn og grunn en oppfattelse innenfor menneskeheten om at oppførselen er noe man selv er ansvarlig for¹⁰ samtidig som det er mye lettere å vise empati med noe som ikke berører deg personlig, som et fysisk handicap. Filosofen Simone de Beauvoir sier dette i boken *le sang des autres*: «chacun est responsable de tout devant tous» - alle er ansvarlige for alt overfor alle. Nå som Behring Breivik er «friskmeldt» skal han først og fremst holdes ansvarlig for sine handlinger.

Norge er i dag inne i en ekstraordinær begivenhet. Som det har blitt sagt så mange ganger tidligere er dette det verste som har skjedd i Norge siden 2. verdenskrig og da var det krigstilstander tross alt. Med en slik hendelse vil det være naturlig å revurdere forskjellige instanser innenfor den Norske stat. Politiet har for eksempel vært ute for kritikk og man revurderer gamle metoder og systemer som ikke ble laget for slike tilstander.

Rettspsykiatriens rolle i det norske rettssystemet har kommet opp for debatt og man vurderer det norske i forhold til andre lands systemer. Dette er bare naturlig, likevel tror jeg personlig det er viktig å huske på at Norge er et av de landene i verden som er tryggest å bo i og med størst rettssikkerhet, selv om man må ta inn over seg muligheten for at noe slikt kan skje igjen. Det er bare så lett å miste hodet og blande sammen rettferdighet med hevn, for hvem kan vel gjøre noe slikt? Derfor trenger vi rettspsykiatrien særlig i slike tilfeller fordi lekfolk har så mange synsinger i øst og vest.

Kilder

Aftenposten: «En nødvendig debatt om rettspsykiatrien» (12.04.12)

Lindgren, Lena: «Gal manns verk», Morgenbladet (13.04.12)

¹⁰ Vinje: «Hensikten med å straffe»

Nielsen, Geir Høstmark: «Forståelsen av psykiske lidelser: Perspektiver i konflikt», fra *En innføringsbok i Psykologi fra universiteter og høyskoler*, Cappelen 1997

Olsvik m.fl. «Tid og tanke 2» Aschehoug 2008

Popper, Karl: «Vitenskap: antagelser og gjendrivelsler» *Kritisk tenkning – utvalgte essays* Pax forlag 2007

Rørvik m.fl. «Historie og filosofi 2» Cappelen 2008

Skålevåg, Svein Atle: «Tilregneligheten har en historie» Klassekampen (06.12.11)

Svare, Helge: «I Sokrates' fotspor» Pax forlag, Oslo 1997

Vinje, Erik: «Hensikten med å straffe», Klassekampen (15.12.11)

Dagbladet: «Utilregnelig i Norge – tilregnelig i Sverige» sist endret: 01.12.11, lastet opp: 22.04.12

<http://www.dagbladet.no/2011/12/01/nyheter/innenriks/terrorangrepene/psykiatri/19238028/>

Lovdata.no: Straffeloven av 1902 <http://www.lovdata.no/all/tl-19020522-010-005.html#47>
lastet opp 21.04.12, sist endret 20.04.12)

rettspsykiatri (Store medisinske leksikon). () I Store norske leksikon. Hentet fra:

<http://snl.no/rettspsykiatri>

Kalvig, Liva Bodil: Powerpoint om Simone de Beauvoir... Kongsgård 2012...